

ОРГАНІЗАЦІЯ АВТОНОМНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ УКРАЇНІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

А. І. Смирнов

Національний університет «Острозька академія»

andrii.smyrnov@oa.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3478-7468>

Ключові слова: Православна Церква, окупація, єпархія, парафія, єпископ, священник.

Стаття присвячена організації Автономної Православної Церкви, очолюваної митрополитом Олексієм Громадським, в Центральній та Східній Україні в роки нацистської окупації. Її єпископат тісно співпрацював з окупаційною владою. Зокрема, духовенство поминало Гітлера й німецьку армію під час богослужінь, видавало звернення пронимецького характеру, а також агітувало українську молодь добровільно виїжджати на роботу до Німеччини. Автономісти неодноразово підкреслювали свою антирадянську позицію і виявилися слухняним знаряддям нацистської пропаганди. З огляду на це АПЦ мала найбільше православних парафій і монастирів в окупованій Україні.

THE ORGANIZATION OF THE AUTONOMOUS ORTHODOX CHURCH IN CENTRAL AND EASTERN UKRAINE DURING THE YEARS OF GERMAN OCCUPATION

A. Smyrnov

National University of Ostroh Academy

Key words: the Orthodox Church, occupation, parish, eparchy, bishop, priest.

The article deals with the organization of the Autonomous Orthodox Church in German-occupied Ukraine. This Church, under Metropolitan Oleksii Hromadskyi, recognized the authority of the Moscow Patriarchate and invoked the 1918 decision of the Russian Orthodox Church that granted autonomy to the Ukrainian Church. However, Hromadskyi considered his connection with Moscow as a necessary tactical formality. The Pochaiv decisions were recognized neither by Warsaw nor Moscow and initiated the institutional split of Ukrainian Orthodoxy during the war. The Episcopate of the Autonomous Orthodox Church cooperated closely with the occupation authority. In particular, Hitler and the German army were commemorated during worship services by the clergy, pro-Nazi appeals were issued and Ukrainian youth was campaigned for moving voluntarily to Germany for work. The Autonomists repeatedly emphasized their anti-Soviet position and turned out to be an obedient tool of Nazi propaganda. Consequently, the Orthodox Church had the largest number of orthodox parishes and monasteries in occupied Ukraine. The study proved that, firstly, the revival of church structures in the occupied territory was significant and vital for the spiritual needs satisfaction of the Orthodox population. Secondly, the occupation authority contributed to the restoration of the church network primarily to meet its own interests. On the one hand, this authority opposed itself the Stalinist regime, and on the other hand, was aimed to use the Orthodox Church for its own colonialist policy. Not only the slightest resistance was brutally suppressed by Germans, but any manifestation of Ukrainian religious identity was prevented.

Історія українського православ'я в роки Другої світової війни продовжує привертати увагу дослідників, породжує палкі наукові й суспільні дискусії. Вагомий внесок у наукове вивчення цієї проблеми здійснили В. Борщевич, І. Власовський, Ю. Волошин, О. Лисенко, о. Тимофій Міненко, В. Пащенко, С. Савчук та Ю. Мулик-Луцик, Н. Стоколос та інші автори. Водночас до цього часу не достатньо досліджено діяльність Автономної Православної Церкви

(АПЦ) в Україні в роки німецької окупації. Її коротка, але насичена подіями історія, проблеми канонічного статусу та політичної орієнтації ще й сьогодні залишаються дискусійними питаннями, що, на жаль, часто використовується у сучасному міжправославному протистоянні на теренах України.

У 1941 р. Пochaївський Собор єпископів проголосив створення Автономної Православної Церкви в складі Московського Патріархату,

зв'язок з яким був суто номінальним. Владика Олексій Громадський шукав канонічний шлях усамостійнення УПЦ, однак рішення Собору, не визнані ні Варшавою, ні Москвою, поклали початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни. Спочатку соборяни мали на меті впорядкувати церковне життя Волинської єпархії в дореволюційних кордонах, однак під час проведення нарад було прийнято чимало рішень, які стосувалися питань загальноукраїнського масштабу¹. 3 січня 1943 р. митрополит Олексій втратив права екзарха й призначався старшим єпископом АПЦ у генеральній окрузі «Волинь-Поділля», однак де факто продовжував керувати всіма єпархіями. Після його трагічної загибелі відбулася остаточна дезінтеграція АПЦ, а владика Дамаскин був обраний лише очільником Православної Церкви на території генеральної округи. За приблизними підрахунками, які ґрунтуються на статистичних даних з єпархій, АПЦ налічувала понад 2500 парафій. Завдяки певній лібералізації релігійного життя їй вдалося відкривати храми, монастирі, пастирські курси, висвячувати нових єпископів, займатися добротністю тощо.

Метою статті є висвітлення становище єпархій АПЦ у Центральній та Східній Україні. Упродовж двох місяців навесні 1942 р. єпископ Подільський і Вінницький Дамаскин Малюта перебував у складі Адміністрації УАПЦ, але фактично керував самостійною єпархією. Оскільки у Вінниці його зустріли вороже, то владика переїхав до Кам'янця-Подільська, де місцева влада надала допомогу в пошуках і ремонті приміщення для консисторії. 18 червня 1942 р. кам'янець-подільська газета «Подільянин» повідомляла, що «на Поділлі ми зараз маємо 473 церкви, в яких кожної неділі і в церковні свята правиться Служба Божа, маємо 160 священників. 120 церков відбудовується і незабаром будуть готові»². Після відкриття консисторії єпископ Дамаскин організував канцелярію, яка займалася заповненням вакантних посад клириків на парафіях. Враховуючи брак священничих кадрів, їм доводилося обслуговувати по 5-6 громад³.

З дозволу німецької влади 11-13 серпня 1942 р. владика організував з'їзд духовенства Подільської єпархії, яка налічувала близько 500 парафій. На нього було запрошено 120 священ-

ників, 60 дияконів, 11 псаломщиків, а також 34 представники громадськості. Учасники з'їзду звернулися до окупаційної влади з низкою прохань: 1) відкрити в кожному селі, де немає церков, молитовні будинки, під які необхідно пристосувати колишні сільські клуби; 2) для влаштування пастирських курсів повернути у власність єпархії колишній будинок духовної семінарії; 3) дати згоду побудувати на місці колишніх соборів дві каплиці: на честь дня народження А. Гітлера і на честь полеглих німецьких солдатів; 4) дозволити вивчення Закону Божого в школах; 5) надати можливість священнослужителям з середньою і вищою освітою займати посади директорів шкіл; 6) запровадити інститут контролю викладання Закону Божого; 7) не забороняти відзначати дванадцять та великі свята в будні дні; 8) заборонити проведення ярмарків у недільні дні; 9) повернути духовенству церковну нерухомість⁴. 15 листопада 1942 р. у Кам'янці-Подільському запрацювали шестимісячні пастирські курси для підготовки духовенства, на які одразу записалося 35 осіб. При консисторії відкрилася іконописна майстерня⁵. Після підписання 8 жовтня 1942 р. почаївського «Акта поєднання» автокефалістів і автономістів владика Дамаскин, підтримуючи автокефальний шлях розвитку УПЦ, позитивно відреагував на цю подію.

23 липня 1942 р. у Почаївській лаврі відбулася єпископська хіротонія архимандрита Євлогія Марковського на єпископа Вінницького. В управлінні єпархією, що налічувала близько 300 парафій, йому допомагав настоятель Преображенського собору протоієрей Іван Кишковський (1885–1946). Улітку 1943 р. єпископ Євлогій відправив низку заупокійних богослужінь після перепоховання жертв Вінницької трагедії. Зокрема, 16 липня він відслужив панахиду разом з єпископом Рівненським Федором та численним духовенством. Серед присутніх були священнослужителі з Болгарії, Румунії, Фінляндії, Швеції⁶. Після однієї з відправ вінницький архиєрей звернувся до народу з таким словом: «Господь Бог змилювався над нами і послав нам порятунку від благодійної руки німецького народу і його вождя Адольфа Гітлера. Всі ми повинні прийти на допомогу німецькому народові і чесною працею та відданим серцем прискорити перемогу над більшовизмом»⁷.

¹ Смирнов А. Почаївський церковний Собор 18-23 серпня 1941 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2015. Вип. 24. С. 61-66.

² Подільянин. 1942. № 51. С. 4.

³ Олійник Ю. В. Духовенство УАПЦ і УПЦ в роки нацистської окупації (на матеріалах Хмельниччини) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2010. Т. 14. С. 422.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75625фп. Т. 1. Арк. 41-42, 62-63, 86-87; Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький, 2012. С. 175.

⁵ UAA, Minenko Collection, box 57, item 1406.

⁶ Білокінь С. Нові студії з історії більшовизму, I–III. Київ, 2006. С. 18–58.

⁷ Вінницькі вісті. 1943. № 51. С. 3

Ще в листопаді 1941 р. архиєпископ Симон Івановський був призначений на Чернігівську кафедру, однак не поспішав переїжджати на нове місце служіння. У листі архиєпископу Олександрові Іноземцеву в квітні 1942 р. митрополит Олексій нарікав, що владика Симон обіцяв до Великодня від'їхати до Чернігова, «але віз і нині там, тай не пише нічого. А здавався завжди таким рухливим, а тут на тобі»¹. Як припускає В. Борщевич, «відсутність інформації про обставини служби та матеріальне забезпечення у новому місці стримували Симона з переїздом. Аргументом міг бути і внутрішньоцерковний чинник. Архиєрей розумів, що відбуття у Чернігівську єпархію виявлялось почесним засланням для нього й усуненням від вирішення важливих для усієї Церкви справ»².

Зрештою 20 травня архиєпископ Симеон приїхав до Чернігова і замешкав у Троїцькому монастирі. Чернігівське єпархіальне управління, перетворене ним у консисторію, займалося відновленням та реставрацією храмів, сприяло фінансовому та матеріальному забезпеченню православних громад. При духовній консисторії була створена екзаменаційна комісія для перевірки знань священнослужителів, які не мали спеціальної освіти. У підпорядкуванні єпархії перебували друкарня, свічний завод, майстерня з виготовлення хрестиків, салотопня тощо. З дозволу німецької влади архиєпископу Симону вдалося надрукувати Требник, короткий молитовник та церковний календар антирадянського змісту. Як випливає з матеріалів архівно-кримінальної справи НКДБ на архиєрея, за наполяганням окупантів до молитовника, що мав поширюватися серед вірян, була вміщена спеціальна молитва за Німеччину. Під час великого входу на літургії владика виголошував: «Великую державу германскую, Богом хранимую страну нашу Украину, придерживающую власть и христолубивое воинство да помянет Господь...»³. Пізніше ці факти стали підставою для його арешту та ув'язнення радянськими каральними органами.

За словами архиєпископа Симона, в Чернігівській єпархії було до 400 парафій і 6 монастирів⁴. При Воскресенській церкві виникло братство св. Марії Магдалини, до складу якого входила 51 особа на чолі з протоієреєм Михайлом Барзиловичем. Воно мало займатися релігійно-просвітницькою та добродійною діяльністю⁵. 21

серпня 1942 р. після проведення ремонтних робіт відбулося освячення Преображенського собору⁶. Кандидатура секретаря консисторії Федора Федорова, що мав вищу педагогічну освіту, розглядалася на вікарного єпископа⁷.

З огляду на необхідність розширення впливу АПЦ у зоні військової адміністрації 9 червня 1942 р. намісник Почаївської лаври архимандрит Панкратій Гладков був висвячений на єпископа Білгородського і Грайворонського. Впродовж липня-вересня він перебував у Києві, де з благословення владика Пантелеймона рукоположив 60 священників, а також відправляв святкові богослужіння⁸. 3 жовтня 1942 р. до січня 1943 р. єпископ Панкратій допомагав архиєпископу Симону в Чернігові, чекаючи на дозвіл виїхати в м. Рильськ для управління Білгородською єпархією. Оскільки окупаційна влада заборонила йому приступити до виконання обов'язків правлячого архиєрея, то єпископ Панкратій скористався запрошенням Ніжинського церковного управління і розпочав звершувати богослужіння в міських храмах Ніжина. Користуючись підтримкою окупаційної влади, він погодився висвячувати нових священників, хоча добре розумів, що перевищив свої повноваження і втрутився у внутрішні справи іншої єпархії. Слід зазначити, що в окупаційний період Ніжинське церковне управління на чолі з В. Ващенком прагнуло до незалежності від Чернігівського архиєрея, і керівники німецької та місцевої влади цю позицію підтримували⁹. Такий своєрідний церковний сепаратизм викликав невдоволення у владика Симона і призвів до погіршення відносин між двома ієрархами. У квітні 1943 р. єпископ Панкратій відправив пасхальну утрєню в місцевому таборі для радянських військовополонених, а 23 травня – літургію, під час якої вони поспівалися і причастилися¹⁰.

Єпархію Автономної Церкви на Полтавщині спочатку очолював протоієрей Володимир Беневський, а пізніше – архиєпископ Веніамін Новицький. Від середини серпня 1942 р. до вересня 1943 р. він перебував на Полтавській кафедрі з дорученням керувати Харківською єпархією. У самій Полтаві автономісти, до яких доброзичливо ставилася німецька влада, мали 5 церков і ще 60 на провінції. Архиєреєрейські богослужіння звершувалися у Сампсоніївській церкві. Секретарем єпархіального управління був ігумен Йоан Селецький (1885–1971), який спри-

¹ УАА, Minenko Collection, box 1, item 32.

² Борщевич В. Архиєпископ Чернігівський Автономної церкви Симон (Івановський) в житті і праці // Сіверянський літопис. 2009. № 4. С. 55.

³ ГДА СБУ. Спр. 75198фп. Арк. 48зв.-49.

⁴ Там само. Арк. 48.

⁵ Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали. Чернігів, 2013. С. 40.

⁶ Українське Полісся. 1942. № 108. С. 2.

⁷ ГДА СБУ. Спр. 75633фп. Арк. 170-170зв.

⁸ Там само. Арк. 24зв., 26зв.

⁹ Федчук А., прот. Єпископ Белгородский и Грайворонский Панкратий (Гладков) // Вестник церковной истории. 2018. № 1/2. С. 293, 299.

¹⁰ ГДА СБУ. Спр. 75633фп. Арк. 88.

яв відродженню Хрестовоздвиженського жіночого монастиря¹.

На вимогу окупантів архієпископ Веніамін підготував відозву щодо добровільного виїзду молоді на роботу до Німеччини, яка була опублікована в газеті «Голос Полтавщини»: «Знову сьогодні звертаюся до вас, українські робітники й селяни, з відозвою дати на робітничий фронт свою силу через запис до виїзду на роботу до Німеччини. Німецька влада не хоче нікого змушувати в такій самозрозумілій під сучасний мент акції для добра нової Європи. Тому хай кожен український робітник зрозуміє свій довг супроти тих, які на фронті віддають своє життя за добробут усіх. Україні відкривається тепер можливість широкого і кращого життя під проводом німецького народу»². Щоправда, оскільки агітаційно-пропагандистські матеріали єпископів у пресі були малоефективними, то надалі окупаційна влада перейшла переважно до примусових методів вивезення українських робітників до Райху.

На початку листопада 1942 р. владика Веніамін відвідав Харків. У листі до митрополита Олексія 23 листопада він писав: «Положення нашої Церкви в Харкові є жалюгідне. По-перше, з причини пануючої там "булдовщини"... і по-друге, що не знайшлося тут во главі єпархіального управління твердого керманіча, що поставив би тут церковне життя на вірний шлях». Спочатку АПЦ на Харківщині керував протоієрей Сергій Селецький, однак його діяльністю владика був не задоволений. З огляду на це головою єпархіального управління він призначив протоієрея Олександра Крижановського, хоча усвідомлював необхідність мати в Харкові постійного єпископа³.

Улітку 1942 р. до Катеринослава був призначений єпископ Дмитрій Маган, якому за підтримки окупаційної адміністрації вдалося розбудувати єпархію з 318 парафіями. Відновилися богослужіння у Тихвинському (40 монахинь) і Йосифівському монастирях. При Троїцькому кафедральному соборі служили чотири священники і три диякона⁴. «Єп[ископ] Дмитрій почав з своїм духовенством слов'янським, числом більшим, ніж у архієп[ископа] Геннадія, шукати підтримки з боку німецької влади, щоб припинити зріст українських парафій, – писав І. Власовський. – Адже ж єп[ископу] Дмитрію, не маючи де подіти своїх слов'янських священ-

ників, доводилось сажати їх по два, а іноді й по три, на одну парафію з церковно-слов'янською мовою богослужіння»⁵. 31 жовтня 1942 р. у Покровській церкві м. Запоріжжя, яка традиційно вважалася соборною, єпископ Катеринославський і Мелітопольський Дмитрій висвятив священника та диякона⁶. З наближення Червоної армії владика виїхав на Захід.

Призначений на Херсонську кафедру архієпископ Антоній не поспішав виїжджати на Південь. Як випливає з листа громадського діяча Василя Смольського до архієпископа Іларіона, датованого 22 січня 1942 р., у Камінь-Каширську владика не користувався авторитетом серед свідомих українців, які вважали його «москалем». Однак після початку німецької окупації владика Антоній зробив ставку на українців. Готуючись до виїзду в південний регіон, він почав висвячувати «масу малоосвічених дяків на священників, щоб було кого взяти зі собою»⁷.

У Херсоні відбулися збори духовенства, на яких були присутні 22 літні священники, які використовували церковнослов'янську мову в літургійному житті. «Заявляють себе укр[аїнцями], але є проти укр[аїнської] мови в Церкві, і її поки що не вживають ніде», – повідомляв В. Смольський після відвідин міста. І далі продовжував: «Херсонське громадянство ставиться до Церкви позитивно, церкви відвідує масово. Більшість громадянства розмовляє рос[ійською] мовою і з недовір'ям поставиться до укр[аїнської] мови в Церкві. Молодь ставиться до релігії на зверх байдуже, внутрі – негативно»⁸. Загалом, за підрахунками М. Михайлуци, під час окупації в Херсонській області було відкрито 111 православних храмів⁹.

12 листопада 1942 р. архієпископ Херсонський та Миколаївський Антоній, що прибув до Миколаєва, опублікував архипастирське послання пронимецького характеру: «Непереможна німецька армія, разом з своїм великим вождем Адольфом Гітлером, натхненна диханням божественного гніву, прийшла врятувати нас й вже врятувала наш замордований український народ від гніту катів кривавого й нелюдського комунізму»¹⁰. На зустрічі з обер-лейтенантом розвідвального відділу фон Госсом він пропонував

⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : В 4 т., 5 кн. Київ, 1998. Т. 4: (XX ст.). Ч. 2. С. 234.

⁶ Ігнатуша О. М. Релігійне життя Запорізького краю під час німецької окупації (1941–1944 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2013. Вип. 36. С. 159.

⁷ УАА, Minenko Collection, box 5, item 182.

⁸ Ibidem.

⁹ Михайлуца М. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса, 2008. С. 256.

¹⁰ Голос Дніпра. 1942. № 164. С. 2.

¹ Архів Управління Служби безпеки України в Тернопільській обл. (АУСБУ в Тернопільській обл.). Спр. 13922-П. Арк. 50, 107; Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ, 2011. С. 282.

² Голос Полтавщини. 1942. № 145. С. 4.

³ АУСБУ в Тернопільській обл. Спр. 13922-П. Арк. 107.

⁴ УАА, Minenko Collection, box 51, item 1.

німцям свою допомогу, підкреслюючи, що «Церква, якщо користуватися її послугами, ...могла б активно допомагати, так як... духовні особи мають великий вплив на маси, і з церковної кафедри багато чого пояснити легше, ніж шляхом наказів». Ієрарх запевняв фон Госса, що таким чином можна знизити опір населення і уникнути «крутих заходів»¹. Відчуваючи підтримку з боку окупаційної адміністрації, південноукраїнські парафії «стали хилитися до Автономної Церкви», а владика «почав навіть пересвячувати священників з Автокефальної Церкви, коли знаходились тут такі, що прохали у нього парафію»². У межах Миколаївської єпархії німецька влада дала дозвіл на організацію одномісячних пастирських курсів для кандидатів не молодших 50-ти років. Водночас підлягала обмеженню й кількість церковних хористів (не більше ніж 20 чоловік)³.

Як дослідив В. Борщевич, у середині вересня 1942 р. АПЦ призначила колишнього настоятеля Милецького монастиря Серафима Кушнерука вікарним єпископом Херсонсько-Миколаївської єпархії, а вже у грудні – самостійним Мелітопольсько-Таврійським архиєреєм із місцем перебування в Мелітополі⁴. 27 жовтня 1942 р. херсонська газета «Голос Дніпра» опублікувала його звернення до клиру й вірян, в якому заклиалося «вознести дяку Всевишньому за обрання Ним в особі великого німецького народу зняття для врятування нашої Церкви від Голгофи, а народу нашого від нечуваного гноблення»⁵. 14 вересня 1943 р. єпископ Серафим залишив місто й наступні кілька тижнів мандрував Півднем України. Як свідчать пресові повідомлення, від листопада 1943 р. до березня 1944 р. він звершував регулярні богослужіння в одеських храмах, а далі виїхав до Румунії⁶.

Упродовж 1943 р. на території райхскомісаріату «Україна» перебував єпископ Таганрозький РПЦ Йосиф Чернов (1893–1975), який служив у Каховці та Умані. Він зустрічався з владиками Антонієм і Серафимом, однак його канонічний статус і приналежність до АПЦ залишаються не з'ясованими⁷. Військовий перекладач

Орест Корчак-Городиський, який спілкувався з єпископом Йосифом у Таганрозі, залишив такі спогади про нього: «Це був повних літ чоловік, середнього росту з чорною бородою та довгим волоссям, не зробив на мене ніякого позитивного враження... Вже після кількох речень я переконався, що переді мною малоосвічена людина, яка зовсім не цікавиться релігійним життям і не була ще поза межами СРСР... Найбільше розказував мені про свою співпрацю з гестапо...»⁸. Згодом він був репресований радянськими органами держбезпеки, а після звільнення продовжив архипастирську діяльність як митрополит Алма-Атинський і Казахстанський. Духовенство АПЦ, яке залишилося в Україні після повернення радянської влади, не чинило жодного опору й розчинилося в РПЦ, яка поступово відновила свою юрисдикцію на звільнених українських землях.

Отже, проведений аналіз дає змогу виділити кілька основних моментів у діяльності АПЦ у Центральній та Східній Україні. По-перше, відродження церковних структур на окупованій території було вагомим і значущим для православного населення, котре потребувало задоволення своїх духовних потреб. По-друге, окупаційна влада сприяла відновленню церковної мережі передусім задля власних інтересів. З одного боку, вона протиставляла себе сталінському режиму, а з іншого – прагнула використати АПЦ для власної колонізаторської політики. Гітлерівці жорстоко придушували не тільки щонайменший спротив, але намагалися не допустити будь-якого вияву української релігійної самобутності. Відсутність на сьогодні докладніших відомостей про парафіяльну мережу Автономної Церкви унеможлиблює її ширшу характеристику і є перспективним напрямком дослідження.

¹ Михайлуца М., Тригуб О. Релігійна політика окупантів на Миколаївщині: особливості, суть та наслідки (серпень 1941 – березень 1944 рр.) // Краєзнавство. 2014. № 1. С. 115.

² Власовський І. Нарис... С. 261.

³ Там само. С. 236.

⁴ Борщевич В. Єпископ Мелітопольсько-Таврійський Серафим (Кушнерук): повернення із небуття // Юго-Запад. Одессика: Историко-краеведческий научный альманах. Одесса, 2009. № 7. С. 223–228.

⁵ Голос Дніпра. 1942. № 149. С. 2.

⁶ Див., зокрема: Одесская газета. 1944. № 55. С. 3.

⁷ Свет радости в мире печали: Митрополит Алма-Атинский и Казахстанский Иосиф. Москва, 2012. 734 с.

⁸ Корчак-Городиський О. Спогади з життя. Ч. 2: Східний фронт. 1941–1943 рр. Львів, 2003. С. 224.

References

- Arhiv Upravlinnya Sluzhbi bezpeki Ukrainy v Ternopil'skij obl. Spr. 13922-P. 149 ark.
- Bilokin S. Novi studiyi z istoriyi bolshevizmu, I–III. Kiyiv, 2006. S. 18-58.
- Borshevich V. Arhiyepiskop Chernigivskij Avtonomnoyi cerkvi Simon (Ivanovskij) v zhitti i praci // Siveryanskij litopis. 2009. № 4. S. 52-58.
- Borshevich V. Yepiskop Melitopolsko-Tavrijskij Serafim (Kushneruk): povernennya iz nebuttya // Yugo-Zapad. Odessika: Istoriko-kraevedcheskij nauchnyj almanah. Odessa, 2009. № 7. S. 223-228.
- Vinnicki visti. 1943. № 51. S. 3.
- Vlasovskij I. Naris istoriyi Ukrayinskoyi Pravoslavnoyi Cerkvi : V 4 t., 5 kn. Kiyiv, 1998. T. 4: (XX st.). Ch. 2. 399 s.
- Galuzevij derzhavnij arhiv Sluzhbi bezpeki Ukrainy (GDA SB Ukrainy). F. 6. Op. 1. Spr. 75198fp. 222 ark.
- GDA SBU. F. 6. Op. 1. Spr. 75633fp. 187 ark.
- GDA SBU. F. 6. Op. 1. Spr. 75625fp. T. 1. 154 ark.
- Golos Dnipra. 1942. № 149. S. 2.
- Golos Dnipra. 1942. № 164. S. 2.
- Golos Poltavshini. 1942. № 145. S. 4.
- Ignatusha O. M. Religijne zhittya Zaporizkogo krayu pid chas nimeckoyi okupaciyi (1941–1944 rr.) // Naukovi praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo nacionalnogo universitetu. Zaporizhzhya, 2013. Vip. 36. S. 151-169.
- Korchak-Gorodiskij O. Spogadi z zhittya. Ch. 2: Shidnij front. 1941–1943 rr. Lviv, 2003. 320 s.
- Listi vid gromadskih diyachiv, predstavnikov ukrajinskoyi nauki, kulturi i cerkvi do Ivana Ogiyenka (mitropolita Ilariona). Kiyiv, 2011. 752 s.
- Mihajluca M. Pravoslavna cerkva na Pivdni Ukrainy v roki Drugoyi svitovoyi vijni (1939–1945). Odesa, 2008. 389 s.
- Mihajluca M., Trigub O. Religijna politika okupantiv na Mikolayivshini: osoblivosti, sut ta naslidki (serpen 1941 – berezen 1944 rr.) // Kraysnavstvo. 2014. № 1. S. 113-123.
- Odesskaya gazeta. 1944. № 55. S. 3.
- Olijnik Yu. V. Duhovenstvo UAPC i UPC v roki nacistskoj okupacii (na materialah Hmelnichchini) // Osvita, nauka i kultura na Podilli. Kam'yanec-Podilskij, 2010. T. 14. S. 418-427.
- Olijnik Yu. V., Zavalnyuk O. M. Nacistskij okupacijnij rezhim v generalnij okruzi «Volin–Podillya» (1941–1944 rr.). Hmelnickij, 2012. 318 s.
- Podolyanin. 1942. № 51. S. 4.
- Svet radosti v mire pechali: Mitropolit Alma-Atinskij i Kazahstanskij Iosif. Moskva, 2012. 734 s.
- Smirnov A. Pochayivskij cerkovnij Sobor 18-23 serpnja 1941 roku // Naukovi zapiski Nacionalnogo universitetu «Ostrozka akademiya»: Istorichni nauki. Ostrog, 2015. Vip. 24. S. 61-66.
- Ukrayinske Polissya. 1942. № 108. S. 2.
- Fedchuk A., prot. Episkop Belgorodskij i Grajvoronskij Pankratij (Gladkov) // Vestnik cerkovnoj istorii. 2018. № 1/2. S. 288-304.
- Chernigivshina v roki nacistskoj okupaciyi: Dokumenti i materialy. Chernigiv, 2013. 494 s.
- University of Alberta Archives (UAA), Minenko Collection, box 1, item 32.
- UAA, Minenko Collection, box 5, item 182.
- UAA, Minenko Collection, box 51, item 1.

Received 22 June 2020

Accepted 15 July 2020